

Ulicska László

A munka mint büntetés

Dologház és társadalmi integráció

Körülbelül 150 éven keresztül működhettek dologházak Magyarországon. A 18. század végéről valók az első feljegyzések, és a második világháború kitöréséig léteztek ilyen műintézetek. (Az erről szóló törvény 1950-ig volt hatályban.) A dologházak történetéről nem született átfogó forrásmunka, a szociálpolitikai irodalom inkább elvi jelentőségüket taglalja, semmint hogy a történelmi részletekbe merülne. A források feldolgozásához szükséges idő és megfelelő irodalom híján magam is ez utóbbit művelem. E rövid írásban egyfajta logikai vázát szeretném megrajzolni annak a gondolatrendszernek, amelyben a dologház a szociális, illetve büntetőjogi intézményrendszer részévé vált.

A dologház jellemzően a társadalmi átmenet, a formálódó korai kapitalizmus intézménye. Olyan társadalmakban jött létre, amelyek jelentős változásokon mentek keresztül, amelyekben új gazdasági rend volt formálódóban, ahol új integrációs erők léptek működésbe. Egyes források szerint az első dologházat Angliában alapították 1555-ben. Amszterdamban 1595-ben, Hamburgban 1614-ben, Bécsben 1671-ben, Prágában 1737-ben hoztak létre dolgozó házakat. Magyarországon először Pozsony mellett, Szempcen nyílt meg dologház, 1772-ben (Szabó 1961). Ezekbe az intézményekbe a formálódó kapitalista társadalom renitenseit zárták: *munkaképes* csavargókat, koldusokat, mindazokat, akik „nem voltak a helyükön”, meglévő készségeikkel nem illeszkedtek be a korai kapitalizmus munkamegosztási rendszerébe. Bűnük az volt, hogy nem dolgoztak egy olyan társadalomban, amelyben a hűbéri függésen alapuló hatalmi láncolat helyébe a gazdaság szervezetében kötött kapcsolatok léptek, ahol a Hatalom és Kötelességteljesítés társadalmát lassan a Tulajdon és a Munka társadalmá váltotta fel.

1689-ben jelent meg Angliában Locke két értekezése a polgári kormányzatról. Az angol filozófus antropológiájában az ember már nem hatalomvágyó, mint Hobbes embere, hanem egyszerűen éhes. Ilyenformán nem a másik emberrel, hanem a természettel áll szemben: „csak saját testéhez és a természethez viszonyul” (Manent 1994:58), így tulajdonosa a saját munkájának is. Azok a korábban közös dolgok, amelyekhez hozzáadja a munkáját, ezáltal a sajátjává lesznek.

Bár a föld és az összes alacsonyabb rendű teremtmény közösen minden emberé, mégis mindenkinek *tulajdona* a saját *személye*. Ehhez senkinek sincs joga, csak magának. Azt mondhatjuk, hogy testének *munkája* és kezének *műve* a szó szoros értelmében az övé. Amit tehát kiemel abból az állapotból, amelyben a természet hagyta, azt összevegyítette *munkájával*, hozzátett valamit, ami az övé, és ezzel *tulajdonává* teszi. Mivel ő emelte ki abból a közös állapotból, amelyben a természet létrehozta, *munkájával* hozzácsatolt valamit, ami kizárja más emberek közös jogát. Minthogy ugyanis ez a *munka* vitathatatlan tulajdona a munkásnak, ahhoz, amivel ez a munka egyesült, nem lehet joga senkinek, csak neki (Locke 1986:58).

E megállapításokból két alapvető fontosságú következtetés adódik. Az egyik az, hogy az ember első és legfontosabb természeti jogának, a tulajdonjognak az alapja a munka. A második pedig az, hogy az ember viszonya a természethez munkaként definiálódik. Locke szerint „az ember nem természettől fogva politizáló állat: *tulajdonos és munkás* állat, tulajdonos, mivel munkás, s munkás, hogy tulajdonos lehessen” (Manent 1994:59). Az alapvető tulajdon a földtulajdon, amelyet a munka alapoz meg. A természet nem bőséget, hanem – munka híján – szűkösséget jelent. A javak értékét így a hozzájuk adott munka adja meg.

Eleinte a javak közvetlen cseréje zajlik, majd eljön az idő, amikor az ember már nem munkájának termékét, hanem munkáját bocsátja áruba (bér-munka).

Locke gondolatai szerint a világ minden kincse és gazdagsága a munkavégzéssel alapozódott meg. A munka az a szubsztancia, amelyre minden dolog redukálható, ez teszi lehetővé a csere egyetemlegességét. A munka az ember egyéni autonómiájának szimbólumává válik, abban a mértékben, hogy e felfogás szerint az egyén csak és kizárólag saját képességeire alapozva tudja saját szükségleteinek kielégítését biztosítani (az általa megtermelt javak cseréjével – A. Smith) (Méda 1995:69).

Adam Smith szerint a társadalmi szerződés, a társadalmi kötelékek alapja a munkamegosztás, a cseretevékenység. Minden ember a saját jólétének maximalizálására törekszik. A társadalom rendjét nem egyéni, szubjektív döntések, hanem objektív gazdasági törvények alapozzák meg. A munka (-megosztás) teszi lehetővé, hogy az egyének saját, önös céljaikat követve alkossák a társadalom szövetekét.

Locke és Adam Smith gondolatai az éledő kapitalista társadalom munkához való viszonyát tükrözik, amelyben a feudalizmus hatalmi rendszeréből kiszakadt, munkaképes nem dolgozó emberek tömegei lesznek a társadalmi rend legfőbb fenyegetői. Ezek az emberek még nem „munkanélküliek”. (E státusz még nem létezik, a kifejezést még nem ismerik, nem ismerhetik e társadalmak. A fogalmat majd csak az érett kapitalizmus bürokráciája teremti meg a 19. század végén. Lásd Topalov 1987.) Ők egyszerűen kilógnak a társadalom gazdasági (és erkölcsi) szövetekéből. A cél: rávenni őket arra, hogy *munkaerejüket felhasználva* teremtsék meg saját megélhetésüket, lépjenek be a munkamegosztás univerzális, megtartó rendjébe, mely egyben a helyes erkölcsöknek is biztosítéka.

Az első pesti kényszerítő dolgozóház és kápolnája felszentelésekor, 1845-

ben Gyarmathy Chrysostom János, „hittanár és egyetemi rendkív. tanító, a Pesti Kir. Egyetem Hittani Karának tagja, a Főpapnevelőház tanulmányi előjárója és könyvtárnoka, Zala megye, Verebély és Sz. Györgyszék táblabírája” egyházi beszédben fejtegette a dolgoházak eszmei alapjait:

[...] a restség, léhaság, elpuhultság, a munkától borzadás nevelé a társaság gyáváit, veszélyezteté a társaság alapját, felásta a köz boldoglét gyökerét. Illy körülmények között nem maradt egyéb hátra, az óhajtott csendet és rendet alkalmas szabályok által megszerezni. Így jutott a polgári társaság a dolgozóházak alapításának eszméjére (Gyarmathy 1845:6–7).

Az első magyar dolgoházakat „a polgári társaság” maga működtette. A házak kezdetben jótékony szervezetek vagy a helyhatóság kezében voltak. Az első pesti önkéntes dolgozóházat a Pesti Jótékony Nőegyesület hozta létre 1817-ben. Ezt 1833-ban átvette a város vezetése és kényszerítő dolgoházként működtette. Ekkor már a városi rendőrhatalom utalta be a pesti illetőségű csavargókat és kisebb tolvajokat, hogy azok *kényszeröcökként* szigorú fegyelem alatt dolgozzanak, és némileg taníttassanak (Budapest Lexikon 1993). (Arad megyében 1821-ben, Gyulán pedig 1837-ben szintén a megyei hatóság hozott létre dolgoházat, bár ott a fogházi rabokat dolgoztatták. Lásd Szabó 1961.) A dolgoházak mint szabadságkorlátozó intézmények állami szabályozásának gondolata nem sokkal létrejöttük után felvetődött. Az ügy központi rendezése érdekében az 1840-es országgyűlés tette meg az első lépést: létrehozott egy választmányt a büntetőrendszer megjavítására. A bizottság munkájában Eötvös József és Deák Ferenc is részt vett. A testület javaslatában kötelezővé kívánta tenni a börtönmunkát. Úgy vélték, hogy a foglyokat feltétlenül mesterségre kell tanítani, ehhez külső tanítómestereket kívántak alkalmazni. A napi munkaidőt nyáron 12, télen 11 órában szabták meg. Javasolták, hogy a kiszabadulók segélyként kapják meg börtönbeli keresetük egyötödét. A rabok munkaerejét és ételmezését tőkés bérlőknek javasolták kiadni. Az elkészített törvénytervezetet az 1843–44. évi országgyűlés tárgyalta, a főrendiház tiltakozása miatt azonban nem fogadták el (Szabó 1961).

A dolgoházak ügyét kezdetektől a büntetőügy berkeiben, s főleg jogászok vitatták. Az ügy központi szabályozásáról szóló diskurzus a századforduló környékén újult meg. Finkey Ferenc sárospataki jogakadémiai tanárnak az első javaslatnál közel ötven évvel későbbi, már statisztikai adatokkal is alátámasztott érvelése így hangzik:

A helyváltoztatás, az ide-oda utazgatás, az alamizsnakerés elvileg bárkinek szabadságában áll, azonban miután ez a két [...] cselekvés [...] az egyesek nyugalmát, vagyoni és személyi biztonságát igen sokszor közvetlenül veszélyezteti, az állam a biztonság érdekében kénytelen az említett két cselekvés szabályozásáról is gondoskodni. E szabályozás annál is indokoltabb, mert a büntettek legnagyobb részének melegágya a csavargás és a koldulás, s a nagy büntettek, az üzletszerű bűnösök rendszerint ezen kezdik pályájukat. Eltekintve a távolabbi és a mellékvonásoktól, legtöbb esetben a munkakerülés, a dologtalanság az, ami a vagyontalan embereket a csavargásba és a koldulásba viszi (Finkey 1905:8–9).

A századforduló gondolkodói igyekeznek a bajt a gyökerénél megragadni. A nevelés mint büntetési cél – amely már az Eötvös- és Deák-féle törvényjavaslatban is fontos szerepet játszott – megjelenik az ő írásaikban is. E szemléletben a dologtalanság a főbűn, amelyből a legtöbb egyéb rossz származhat. Nagyiványi Fekete Gyula kir. törvényszéki bíró ezt így fogalmazta meg 1891-ben:

Azon néposztály, amelynek tagjai a társadalmon kívül állanak, kikre nézve a családi élet, rendszeres ipari munka, állandó lakhely egészen ismeretlen és érték nélküli dolgok – *a csavargók osztálya*. A csavargó azon lény, kinek nincs biztos lakhelye, nincs megélhetési alapja, ki nem gyakorol semminemű iparágat, *mert erkölcsi szervezetének anyabűne a tétlenség*. [...] A csavargó épp úgy, mint a koldus semmitől sem fél – csak a munka az, amitől irtózik. És hogy munka nélkül megélhessen eltűri a legnagyobb nélkülözést is. [...] A koldus és a csavargó közös bűne a megélhetést biztosító munka megvetése (Nagyiványi 1891).

A kiilleszkedők serege sokszínű képet mutat. Munkaképesség–munkaképtelenség, érdemesség–érdemtelenség alapvető osztályozásuk kategóriái. A társadalom alsóbb rétegeinek problémáit taglaló, századforduló korabeli magyar gondolkodók más és más szövegben, de gyakorlatilag azonos logikai elvek mentén osztályozzák a kiilleszkedőket. A velük kapcsolatos társadalmi cselekvést meghatározó alapvető különbség a munkaképesek és a munkaképtelenek között húzódik. Utóbbi a szánandó nyomorult s ezért gyámolítandó szerencsétlen idős, gyermek, rokkant vagy szellemi fogyatékos pária. Osztályrészük az ispotály, menhely, menedékház, koldulási bárca. A dologra fogható nehéz sorsúakat a szükséges beavatkozások szerint több kategóriába sorolták.

Finkey Ferenc négy típust különböztet meg:

1. a munkakerülő, 2. a munkaképtelen, 3. a munkakereső és 4. az ifjú korban levő csavargók és koldusok, egymástól alaptulajdonságaikra, jellemükre, társadalmi veszélyességükre lényegesen különböznek, mind a négy osztály részére külön és sajátos berendezésű intézetekre van szükség, u. m. 1. dologházakra, 2. menedékházakra, 3. munkaközvetítő intézetekre és 4. gyermekvédő-, illetőleg munkás-iskolákra (Finkey 1905:17).

Finkey hangsúlyozza, hogy mindezek az intézmények a prevenciót szolgálják. Javaslatában a dologház két formáját vázolja fel. Az egyik a kényeszerítő, a másik az önkéntes dologház. Utóbbiak tulajdonképpen munkaközvetítő intézetek lennének,

ahova nem bíróság, vagy közigazgatási hatóság utalna be valakit, hanem az intézet igazgatósága, illetőleg annak felettes hatósága venné fel az önként jelentkezőt. A felvétel azonban legalább egy bizonyos minimális időre (1 hónap) történnék. Az intézetben a munka szigorú házirend szerint teljesítendő. A házi szabályok ellen vétők az intézetből elbocsáttatnak. Az igazgatóság gondoskodik a tisztességes munkásoknak az intézeten kívüli mielőbbi alkalmazásáról (Finkey 1905:15).

Az intézeten kívüli munka a tisztesség jutalma. A dologházon belüli tevékenység nevelő célzatú még az önként dolgozni akaró érdemesek számára is.

E szemléletben a munka erkölcsi kérdés. A dologházak úgy próbálnak segíteni a megtévedteken, hogy egyfajta erkölcsi tréningben részesítik őket. Ehhez idő kell. A dologházak ügyét szabályozó 1913. évi XXI. törvény cikk minimum egy, maximum öt évben határozta meg a dologházba utalás idejét. A büntetés határozatlan időre szólt, a kívánt jellembeli változásig tartott. A dologház prevenció és nevelő célzatát hangsúlyozza a törvényhez írt jegyzeteiben Degré Lajos:

A dologház új intézmény jogrendszerünkben. Lényegét tekintve nem büntetési, megtorló cél szolgálatában áll, hanem preventív szabály, mely, – a törvény intézkedéseiből kitűnőleg, – legelsősorban és eminenter a közveszélyes egyének rendes és munkás társadalmi életre való nevelését célozza; e mellett mindenesetre azok egy időre való eliminálását is eléri (Degré 1913:21).

A dologházi őrizet hosszúságára tehát két okból volt szükség: egyrészt, hogy a társadalomra veszélyesnek ítélt embert egy időre elkülönítsék a többitől, másrészt, hogy ez idő alatt átneveljék őt. A törvény nem rendelkezik arról, hogy ez a nevelés másból is állna, mint rendszeres munkából. A zárt körülmények között végzett rendszeres munka így a legjobb esetben is csupán egyfajta kondicionálás maradt. A a szociális összefüggéseiből kiszakított póre munka vajmi kevés nevelő hatással bírhat. Marad az ősi, bibliai büntetési funkciója. A társadalmi-gazdasági körülmények szorításában a munka a büntetés szigorításának eszközévé vált. 1928-ban a megrögzött büntettekkel szemben hozták létre a szigorított dologház büntetését. Egyre jobban elhalványult az elvi tervezetek, törvényjavaslatok prevenció, nevelő szándéka. Az országban a századelőn az egyre növekvő munkanélküliség mellett látszólag előállt az a furcsa helyzet, hogy a társadalom ugyanazzal büntetett, amivel jutalmazott. Jól érzékeltethető a változás a színanimákkal: a dolgozó házakból előbb dologházak, majd kényszermunkaházak lettek.

A kezdeti kísérletek, hogy a dologházat megpróbálják bekapcsolni a gazdaság vérkeringésébe, kudarcba fulladtak. A bezárt emberek nem maguknak termeltek, nem bérmunkát végeztek, munkateljesítményük csak töredéke lehetett egy jól szervezett üzemének. A tőkés vállalkozók nem láttak fantáziát a rendkívül kis hatásfokú rabmunkában. (Ha mégis akadt erre példa, kegyetlenül kizsigerelték a bezárt embereket. A gyulai dologház életében volt egy ilyen rövid időszak.) Meglehetősen szűk volt azoknak a munkáknak a köre, amelyeket dologházakban lehetett végeztetni. Eleinte az egyszerűbb, manuális keretekben folytatható tevékenységek voltak jellemzőek az intézményekre. Később is csak olyan ipari munkákat tudtak végezni, amelyekhez nem kellett semmiféle szakképzettség, vagy amelyre egyszerűen ki lehetett képezni a dolgozókat. Azok az emberek, akik bezárásukkor is híján voltak a szociális kapcsolatoknak, a hosszú, szigorú elzárás alatt, ha lehet, még inkább elszigetelődtek a közösségtől.

Robert Castel két dimenzió mentén értelmezi a társadalmi integrációt. Rendszerében az egyik tengelyt a társas, szociális kapcsolatok, a másikat a

munka világában elfoglalt pozíció jelenti (Castel 1993). A dologház a létrehozók szándékai ellenére gyakorlatilag mindkét dimenzió mentén ellehetetleníti a bekerülőt. Az ember szociális kapcsolata a bezárással tulajdonképpen megszűnnek, munkája pedig társadalmilag értelmetlen lesz. Nem kap érte pénzt, nem kötődik hozzá szociális kapcsolatok rendszere, a tevékenység, lévén közvetlen kényszer, elveszít minden méltóságot. A dologházi munka végső soron ellentétes a kapitalista társadalom munkaerőkölsével, lényegét tekintve középkori jellegű tevékenységet jelent. Nem segítheti az embereket a társadalmi beilleszkedésben. A munka szabadság nélkül feudális jellegű kapcsolatokat hoz létre az emberi kapcsolatokban, nem tisztos polgári életre, hanem a fátummal való folyamatos hadviselésre, nem a modernitás büszke, tetterős individualizmusára, hanem a premodernitás kiszolgáltatottságának elviselésére nevel.

Az ország gazdasági fejlődése nem tette lehetővé, hogy Magyarországon a dologházak fejlődése a valódi prevenció, az önkéntes dologházak, a kvázi-munkaközvetítő intézetek terjedésében teljessédjék ki.

Felhasznált irodalom

- Budapest Lexikon* (1993). Akadémiai Kiadó, 1993. Budapest: Akadémiai.
- Castel, Robert (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. In *Esély*, 3: 3–23.
- Degré Lajos jegyzetei a közveszélyes munkakerülőkről szóló 1913. évi XXI. törvénycikkhez. In: *Bűnügyi Szemle törvénytára* 1914, Pécs.
- Finkey Ferenc (1905): *A csavargás és a koldulás szabályozása kriminálpolitikai szempontból.* (Különlenyomat a *Jogállam* 4. és 5. számaiból.) Budapest.
- Gyarmathy Chr. János (1845): A dolgozó házak létrehozásának elemei és fennmaradásuk feltételei. A „Jó Pásztorról” nevezett első pesti kényszerítő dolgozóház és kápolnája felszentelésekor január 16-án. Pesten.
- Locke, John (1986): *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljáról.* Budapest: Gondolat.
- Manent, Pierre (1994): Locke – a munka és a tulajdon. In: P. Manent: *A liberális gondolat története.* Tíz előadás. Pécs: Tanulmányi Kiadó.
- Méda, Dominique (1995): *Le travail. Une valeur en voie de disparition.* Paris: ALTO Aubier.
- Nagyiványi Fekete Gyula (1891): A dologház és lakói. In: *Magyar Jogászegyleti Értekezések* LXV., VII. kötet, 4. füzet. Budapest: Franklin Társulat Könyvnyomdája.
- Szabó Ferenc (1961): *Dologház Gyulán 1837–1846.* Gyula: Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai sorozat, 22.
- Topalov, Christian (1987): Invention du chômage et politiques sociales au début du siècle. In: *Les Temps Modernes*, november–december.